

HERBERT TINGSTEN

Tre läseböcker

VILHELM MOBERG har både indirekt genom sina historiska romaner och direkt i sakliga artiklar belyst hur förvanskad och förskönad vår föreställning om gångna tiders Sverige har blivit i den folkliga undervisningen. Hans synpunkter har beröring med en undersökning, som länge har sysselsatt mig: hur skolans äldre läro- och läseböcker i patriotisk yra skönmålat Sverige och svenskarna. Här en karakteristik av tre av våra mest berömda läseböcker.

Selma Lagerlöfs av skolmyndigheterna beställda, men med konstnärlig och personlig lidelse skrivna bok "Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige" (1906-1907) är utan jämförelse den mest berömda och spridda läseboken på svenskt språk (en halv miljon exemplar år 1953). Den är också det mest representativa uttrycket för den bild av Sverige, som tidens läro- och läseböcker sökte framställa och förmedla, "det sanna, verkliga Sverige" i motsats till det faktiskt existerande Sverige. De två som ett slags inledning återgivna dikterna avspeglar den härskande ideologin, föreningen av stilla, förtröstansfull, på dygd och försakelse inställd Gudstro och en till alla offer beredd fosterlandskärlek.

Den första dikten är "Den kristliga dagvisan", en av de mest anlitade sångerna i psalmboken. Den tredje och sista versen lyder:

Ack, låtom oss lova och bedja vår Gud,
 när stunderna växla och skrida,
 så skola vi stärkas att hålla hans bud
 och vaka och tåligen lida.
 Ja, låtom oss verka med allvar och flit,
 så länge oss dagen förunnas.

Den andra dikten är Carl Snoilskys "Sveriges karta". Ett barn-
 domsminne av kartan stiger fram, med Sverige likt "ett utsträckt
 lejon", landskapen i skilda färger – "längst upp i norr ett blod-
 rött snitt; där vidtog Ryssland tomt och vitt". Drömmaren
 önskar att fantasiens fé skall såsom förr måla denna karta för
 barnen och slutar dikten med denna vädjan:

Och prägla levande och varm
 en Sveriges bild i barnets barm,
 som mannen skall bevara,
 som han skall ägna glad en gång
 sin levnads gärning eller sång
 och dö för att försvara!

Det tidiga 1900-talets Sverige med sin fattigdom, sin industria-
 lisering under kriser och strejker, sin av nöden framkallade
 massutvandring, sina hårda sociala motsättningar, sin koncentra-
 tion av den politiska makten genom flertalets utestängande från
 rösträtt, sin växande radikala socialism – detta Sverige, som Z.
 Höglund tio år senare efter ett skede av politiskt och socialt
 framsteg kallade "Det befästa fattighuset" – blir i den stora sago-
 berättarskans ögon en idyll, ett land av lycka, välmåga och enig-
 het. Samhällsproblem finns inte, endast individuella problem,
 som kan lösas genom hävdvunna sederegler. Men även dessa pro-
 blem är få: människorna är ljusa, goda, hjälpsamma, med några
 undantag rara och glada tomtar. Djuren, som tävlar med män-
 niskorna om plats på scenen, är nästan ännu bättre. "I vett och
 kunskap, eftertanke och måttfullhet, rättsinstinkter och orädd-

het ter sig djuren som bärare av de bästa lynnesdragen i den svenska nationalkaraktären”, skriver Gunnar Ahlström träffande, ”deras sinnelag och tankar talar om att de innerst inne är goda husdjur i det svenska samhällets hage, lojala medborgare i ett välordnat land med goda lagar.”

Några exempel på idylliseringen inom skilda områden. Om de politiska relationerna skrivs ingenting. Vördnaden för överheten skymtar i några sammanhang, såsom i berättelsen om kungens saga om Stockholm. ”Den vackra gamla herrn hade höjt rösten, så att den ljöd stark och mäktigt befallande, och hans ögon blixtrade. Nu reste han sig och gick ifrån Klement med en liten rörelse av handen. Klement förstod i detsamma, att den, som hade talat med honom, måste vara en hög herre, och han bugade sig, så djupt han kunde, efter honom.” Makten finns hos dem, som förtjänar att ha den: ”Uppland fick kungen och huvudstaden och blev det främsta av alla landskapen. Och det var inte mer än rätt. För klokhet och duglighet är det som gör tiggare till furstar än i denna dag.” Några småsaker av denna art är allt vad som sägs om politik. Detta stämmer helt med en då ännu central linje i konservativ inställning, den opolitiska eller antipolitiska, för att uttrycka saken med en i detta sammanhang litet löjlig högtidlighet. Folket skall vara, och är enligt ”Den underbara resan”, en enhet, och enhet utesluter politik.

Socialt kan boken inte vara fullt så tystlåten: politiska partier kan lämnas åsido, men att det finns folk av skilda yrken och levnadssätt kan inte förbises. Men även här råder samhörighet trots de yttre olikheterna. Den gamle disponenten är en fin man, väl värd sin ställning, det måste alla förstå. Han bor bättre än ingenjörerna och dessa bättre än arbetarna, men alla har det bra och är nöjda, vare sig de arbetar som smeder, flottkarlar eller i gruvorna. Ingen röd fana, inga demonstrationer eller strejker; i ett stycke nämns Frälsningsarmén och godtemplarna som inslag i folklivet. Inga fattighus: i ett kapitel nämns om barn, som ”kom-

mit på socknen", men det beror på en rent individuell tvist och misstaget blir snabbt rättat. Utvandringen berörs som en sentimental förirring: "så snart barnen voro vuxna, kom en så besynnerlig längtan över dem. De ville inte stanna hemma utan de reste bort till främmande land" – mossen, som kunnat försörja dem, om den odlats, breder ut sig över den gamla gården. Bönderna (en minoritet inom jordbrukarklassen) är folkets kärna: "När ni säger mig, att i Östergötland alltid ska finnas bönder, som är ärekära och uthålliga, så vet jag också, att de skall få behålla sin gamla heder. För det är bara de, som går böjda under det eviga arbetet med jorden, som kan hålla det här landet oppe i välstånd och anseende från tid till tid."

Landskap, städer och gårdar beskrivs i samma stil: alla är bra på sitt sätt, över allt härskar trivsel, arbetsglädje och tillit. Karlskrona med sin fästning, Uppsala med sina studenter, Stockholm med sin överhet, Sundsvall med sina sågverk: de är olika men lika i sin färgning och harmoni. "Det är ett märkvärdigt land, som vi har. Vart jag kommer, alltid finns det något för människor att leva av." Skåne är "ett gott och välskött land", smålänningen har Vår Herre gjort "kvick och förnöjsam och glad och flitig och tilltagsen och duktig, för att han skulle kunna skaffa sig sin bärgning i sitt fattiga land"; i Dalarna sjunger man i sina nationaldräkter; i Värmland grälar de sju arbetskarlarna från olika landsdelar, ty "var och en ansåg, att hans hemtrakt både var vackrare och bättre än de andras. Vi är det lyckligaste folk på hela jorden".

I sin utmärkta avhandling om "Den underbara resan" har Gunnar Ahlström ofta betonat det idylliserande, idealiserande i Selma Lagerlöfs bok. "Sveriges land får karaktären av en värmländsk bruksbygd med åkrar och ängar, gruva och skog... I mitten tronar en huvudstad vars moderna fasad träder tillbaka för det dominerande Skansens gamla lantliga gårdar. Bland dem promenerar en patriarkalisk kung omkring, språkar och berättar

sagor för undersåtarna . . . Rik och fattig, hög och låg . . . alla är förenade i en gemensam strävan för självhushållets trivsel och framtid . . . I denna värld finns det följdriktigt ingen plats för en socialdemokratisk majdemonstration." Selma Lagerlöf ser Sverige som en utvidgning av det gamla hemmet, löjtnant Lagerlöfs herrgård. De på vissa håll kritiserade partierna om den gamle kungen och den vördnadsbjudande disponenten är inte "propagandistiskt hyckleri". "Vördade kungar och respektgivande disponenter ingick a priori i Selma Lagerlöfs sociala världsbild." "Arbetarnas organiserade strävan för högre levnadsstandard var okänd i löjtnant Lagerlöfs värld."

Denna syn på boken som omedvetet idealiserande i överensstämmelse med Selma Lagerlöfs egen verklighetsbild hävdas dock inte konsekvent av Ahlström i hans alltigenom panegyriska analys; i varje fall tyder en rad av hans formuleringar på andra uppfattningar. Sålunda sägs – med rätta – att Selma Lagerlöf inte arbetar med "veka natursyner eller historistiska stämningar" men omedelbart därefter görs det orimliga och mot andra uttalanden i avhandlingen stridande påståendet: "Den underbara resan för oss i stället rakt in i den svenska vardagens mitt och gjuter inget annat skimmer över de skildrade företeelserna än vad nykter iakttagelse och saklig optimism ger hemul för." Ibland tar Ahlström parti för den konservativa harmonisyn som präglar boken. Han talar om "kallsinniga lärare", som i boken kan finna "tangiga reflexer av ståndscirkulationens och patriarkalismens populära utopier" och svarar, att "läsebokens storhet ligger emellertid i att den på ett så självklart sätt hävdar de gamla hemvävda och slitstarka medborgardygderna . . ."

Framför allt gör Ahlström i en rad uttalanden gällande, att Selma Lagerlöf medvetet tecknat Sverige inte som hon såg det utan som hon ansåg att det borde vara. "Med sin läsebok ville Selma Lagerlöf ge de svenska folkskolebarnen en vänlig och vacker bild av deras land. Hon skildrar därför ett Sverige sådant

det enligt hennes varmhjärtade uppfattning bör vara för att motsvara rimliga krav på ordning, arbete och skönhet . . . Trogen sin moraliska forskaruppgift sökte hon . . . utmåla föredömliga förhållanden, där missnöjesanledningar eliminerats." Selma Lagerlöf är alltså inställd på reformer och förändringar och hon har i mycket fått rätt. "Det är inte utan att man fick en första kontakt med folkhemmet i denna sin barndomsbok" – denna kvicka anmärkning av Stig Ahlgren blir inledning till ett avsnitt som bland annat hävdar "att den anda av social konformism och samverkan mellan olika intressegrupper som präglar Selma Lagerlöfs läsebooksland visat sig någorlunda profetisk".

Denna sistnämnda bild av boken synes mig nästan helt sakna täckning. Selma Lagerlöf beskriver Sverige som en idyll; det är inte reformatorns eller profetens metod: att idyllen efter femtio år närmat sig verkligheten, visar naturligtvis inte att Selma Lagerlöf förfalskade sin tids verklighet för att uppnå vår. En konstruktion som Ahlströms kan i viss mån förklaras av att Selma Lagerlöfs verklighetsbild är så extremt idealiserande, att man har svårt att tro att författarinnan verkligen såg Sverige så. Men det finns många exempel från skilda tider på samma förmåga att i självbevarelsens och det goda samvetets intresse se det förträffliga och blunda för det olustiga; herrgården och slottet hör av gammalt till de lokaler där denna idyllisering är mest behövlig och därför frodas bäst. Enligt min egen erfarenhet var det för femtio år sedan en naturlig sak för stora grupper inom den svenska överklassen att se Sverige ungefär som Selma Lagerlöf gjorde det – utan den stora konstens kraft att göra en trist verklighet till en vacker saga.

Verner von Heidenstams bidrag till läsebokslitteraturen, "Svenskarna och deras hövdingar. Berättelser för unga och gamla" (1908–1910, 235 000 exemplar år 1954), är, såsom titeln anger, inte en sammanhängande och systematisk framställning av Sve-

riges historia utan ger en serie i tidsföljd presenterade översikter, karaktäristiker, legender och skildringar av märkliga tilldragelser. Möjligheten att stanna vid det som befinnes intressant, typiskt eller uppbyggligt blir härigenom större än i de ordinära historieböckerna. Framställningen har intet av "Den underbara resans" lätthet, glädje och behag, den är högtidlig, ofta patetisk eller åtminstone högtravande, med inslag av försök till folklighet och humor, som var författaren främmande och som redan för femtio år sedan ofta var en pina för läsaren.

Koncentrationen till krig och dramatiska händelser drivs här till det yttersta. Av de 340 sidorna om tiden från och med Gustav Vasa handlar endast några tiotal om vad man rimligen kan kalla den inre utvecklingen. Gustav II Adolfs tyska krig får 32 sidor, det stora nordiska kriget ("Karolinerna") 80 sidor, frihetstiden 23 sidor, Gustav III:s tid 49 sidor, varav mer än hälften ägnas de ryska krigen och mordet på Operamaskeraden, "den hundraåriga freden" 30 sidor – varav i själva verket 22 handlar om den franska revolutionen, Gustav IV Adolf och mordet på Fersen; det senaste århundradet av Sveriges historia upptar alltså åtta sidor, som för övrigt knappast ger några sakliga upplysningar utan består av monarkistisk och patriotisk deklamation. Typiskt är att de korta berättelserna från fredliga skeden ser dessa tider som vällustiga avbrott i krigandet – "Nu spisa svenskarna på silverfat", "Nu dansa krigarna på blomsteräng" är två talande rubriker.

Värderingarna, i urval och utsagor, är de konventionella: fosterlandskärlek mot en religiös bakgrund, som tecknas helt utan Selma Lagerlöfs innerlighet. Svenskarnas storhet är ett ständigt skymtande eller frambrytande tema, de är i första rummet "krigfolket". Vikingarnas ättlingar ute i Europa är en elit: "till och med på några orter högt uppe bland de schweiziska alperna talar ännu den frihetsälskande befolkningen om sitt nordiska blod, och i många trakter gäller det ännu alltjämt som adel att vara av

nordmannabörd". Ansgar inleder sin mission med att prisa Sverige och svenskarna: "Ni svear äro ett präktigt folk, som jag från första stunden lärt mig att hålla av . . . Vilket land är det inte som ni ha fått att bebo! Rikt är det på korn och honung och bränsle och älvar och havsvikar, och i stugorna är det fullt av starka och glada barn." Någon gång framträder i nedtonad form den uppfattningen av svenskarnas lynne, som Heidenstam hävdade i sin skrift av år 1896, enligt vilken den svenska karaktärens märklighet består i föreningen av till synes oförsonliga motsatser: "Två motsättningar började allt tydligare visa sig i svenskarnas lynne", heter det om frihetstiden. "En del av folket var fantasifullt med längtan efter bragd och äventyr, sak samma om det så bar rakt mot fördärvets brant. Andra voro kloka och förtänksamma, men ibland så fantasilösa, att de med kallt mod gingo och skänkte sig åt ryssen." Vid Karl XII:s begravning tycks denna splittring i folklynnet ha stimulerats: "Alla de svenske anade, att årtusen skulle stirra tillbaka på den aftonen. De kände att de nu gravsatte hälften av sitt eget väsen."

Det svenska krigarfolket har, med några undantag, haft hjältar till hövdingar. Så folkbefriaren Engelbrekt och Gustav Vasa, Vasaarvets räddare Karl IX, de följande Gustaverna och Karlarna, inte minst "landsfadern" Karl Johan, även om "svenskarne inte kunde känna sig lika förtrogna med honom som under en infödd hövding". De ytterligt korta notiserna om frihetstiden – "en stor tid för tänkare och forskare, för upptäckter och handel, hur oförsonligt Hattar och Mössor än sletos om makten" – utmynnar i en hyllning till Gustav III och hans statsvälkning: "Där sutto de utländska sändebuden i Stockholm som väldiga kaxar och styrde riksdagen med sina mutor. Skulle det förbli så? Var det frihet, att svenskarna måste lyda, vad som befalldes av den stora kejsarinnan Katarina i Petersburg? . . . Förbi var det med Hattarna och Mössorna. Till och med ständerna ropade ja, när han slutligen på rikssalen begärde, att de lagligen skulle läm-

na honom större makt . . . Han skyndade att stifta kloka lagar . . .”

Sidorna om den hundraåriga freden har emellertid intet av den bragdemantel, som präglar mycket av Heidenstams berättelser, de färgas snarare av en vemodig idyllism. Karl XIV Johan ”hade som sin bästa gåva skänkt dem (svenskarna) den fred, som ännu varar och som snart är hundraårig. Under den freden vunno svenskarna ett välstånd, som de aldrig förr hade nått, och som kanske ändå till sist betydde mer för dem än avlägsna landremсор på andra sidan havet”. De politiska reformerna och förändringarna berörs på några rader:

I Riddarhusets gamla sal står väl ännu Gustav Vasas elfenbensstol, på vilken lantmarskalken förr tronade under adelns sammankomster vid riksdagarna. Ännu äro väggarna klädda med kopparskivor, på vilka de gamla ättevapnen äro målade, och när dem ett vinddrag, då rasslar det som i rustningar. Men den tid är förbi, då det höglöfliga ridderskapet här förde sin talan. Utan någon blodig fejd avsade sig ständerna sin makt, och det bildades i stället två kammare, där dugliga medborgare kunde inväljas utan hänsyn till deras stånd. Lantmännen samlades också en tid till en mäktig grupp, och sedan blev det arbetarnas tur att bättra sin ställning, och även kvinnorna framträdde allt mer i det medborgerliga livet. Under tiden brast föreningen med Norge. Men här skall inte förtäljas om, vad som är, utan om det, som skedde under gångna år, under de strider, som byggde hela vår nuvarande odling. De utkämpades av hela folket gemensamt, fast vi veta så mycket mer om våra namnkunniga och berömda än om de tusen andra, som ligga i kyrkogårdarna utan kors och sten.

”Svenskarna och deras hövdingar” avslutas med några betraktelser vid stamfadern Ura-Kaipas gravdös, utmynnande i denna maning till läsarna:

Och då skall du märka, att mycket blivit olika, men att mycket ändå är sig ganska likt. Ura-Kaipa kunde fälla tårar som vi, och som vi kunde han sakna och längta. Grym och hård stod han vid offerstenen, men i dunklet såg han ändå på sitt skumma vis skillnaden mellan rätt och illa. Sakta, småningom, förändrades allt omkring oss,

liksom skogen växer, också medan du sover. Ännu äro vi bara ett stycke på vägen, och den blir lång. Snabbast förvandlas det yttre, långsammast vårt eget sinne. Och dock är den förvandlingen den förnämsta. Detta är det första och det sista, som vi lära vid vår vandring över alla de döda ben, som nu vittra i hävdens tindrande natt. Den blyga och försagda sanningsrösten inom oss själva var det alltid svårast att följa. Men lyss till den stämman, när du vänder hemåt från Ura-Kaipas gravdös! Längta, att bli en stor och god människa, en hjälte, inte blott när mångas ögon följa dig, utan lika mycket i den tysta stund, då ingen ser dig! Var timme, som rätt förvaltas, skall räknas tiden till godo och med klangen av äkta guld läggas till de tusen andra i hennes eviga skattkammare.

Sven Hedins geografiska läsebok "Från Pol till Pol" (1912, 107 000 exemplar 1933) är skriven i en enkel och livlig stil, med tonfall av scoutanda och entusiasm; Hedin behövde inte, till skillnad från Heidenstam, spela naiv. Ej heller i denna bok är framställningen enhetlig och systematisk. Bortåt halva boken på nära tusen sidor återger, ofta i utdrag eller sammandrag, Hedins äldre berättelser om sina upptäcktsfärder, och även i flera andra partier skildrar Hedin i jagform egna intryck och erfarenheter.

Resor och äventyr är även i övrigt dominerande, jämte djur och egenartade företeelser och upplevelser. Mest slående är kanske den överallt framträdande disproportionen inte i de hundratal sidor som ägnas Hedins färder i Asien utan i de avsnitt, som behandlar Afrika och Sydamerika. Av de fem kapitlen om Afrika är tre om Gordon, Livingstone och svenska resenärer, ett om djurlivet och ett om Sahara – ingenting om Afrikas levande människor. Det lilla kapitlet om Sydamerika innehåller avsnitt om Inkaväldet, erövraren Pizarro, kondoren, Amazonfloden och två svenska forskares upplevelser och rön – praktiskt taget ingenting om det mänskliga Sydamerika.

Idylliseringen är alltigenom påfallande. Dels genom att författaren, hurtig, uthållig, glad och skrytsam, så mycket står i centrum. Dels genom att det pittoreska, kuriösa och äventyrliga

ställs i förgrunden. Dels genom att politiska och sociala förhållanden föga berörs och, då så sker, nästan alltid avfärdas med några vänligt överslättande ord eller intetsägande fraser. Striderna kring kolonierna och de undertryckta folkens missnöje och upprorsförsök får man inte veta något om. Engelsmännens välde i Indien klarläggs med dessa rader: "Nu ha engelsmännen varit herrar däröver i 150 år. De är, förutom den engelska delen av armén, blott 76 000, och dock kuva de Indiens tre hundra miljoner människor. Detta är något av det underbaraste som timat på jorden, och det är möjligt endast därför att Indiens furstar och folk är mera fientligt sinnade mot varandra än mot engelsmännen." "Den gula faran", "fruktan för en ny folkvandring från öster", tecknas lika snabbt: "Då skulle man, bevars väl, få se en kamp påminnande om striden mellan den bruna och den svarta råttan." Men så farligt är det nog inte. Låt oss blott hoppas, att kineserna skola förstå att försvara det, som är deras "arv och eget". Men även politiska reflexioner av denna kvalitet är sällsynta – i regel diskuteras inga problem. De mäktiga män, vilkas möten med författaren beskrives, omtalas alla med vördnad och sympati, från påven till den japanske kejsaren.

Fattigdom och sociala svårigheter är i stort sett tabu. Hedin fäller ett medlidsamt ord om de stackars barnen i Indien och berättar – med välmotiverat tvivel på att vara riktigt underrättad – om kinesiska arbetare med 10 kronors lön om året, men han ger aldrig närmare uppgifter och är nästan aldrig upprörd. Ett undantag är beskrivningen av fattigdomen i Londons East End. "Den är hjärtslitande, den är grym, den är orättvis och den ropar mot himlen som en förbannelse över jordens största och rikaste stad." Om segregation och rasförtryck i USA:s sydstater och de europeiska kolonierna har Hedin intet att berätta.

Hedin går inte in på konflikterna i världen, men han undviker nästan genomgående uttalanden, som innebär partitagande för vissa grupper. Om raser talas sällan och något försök att karak-

tärisera raserna görs inte. Även uttalanden om folklynnen är sällsynta, och, då de förekommer, harmlösa och vänliga: "kineserna äro ett fredsälskande folk . . . ihärdiga, arbetsamma", "mongolerna äro ett godmodigt och älskvärt folk". Svenskarna får en särställning främst därigenom att deras insatser som forskare och upptäcktsresande överbetonas, så i berättelserna om Afrika och Sydamerika och i polarskildringen, av vilken en tredjedel gäller Vega-färden och Andréés försök att flyga till Nordpolen. Som vanligt i skolböckerna prisas John Ericssons insats i det amerikanska inbördeskriget. En Amerikasvensk vittnar om de svenska invandrarnas förträfflighet: "Svenskarna åtnjuter mycket stort anseende överallt i Amerika. Ytterst sällan sjunka de till botten i de sju tusen krogarna . . . Vi känna, att vi behöva varandra, och att den sammanhållning, som genom alla tider gjort det svenska folket så stort och mäktigt i världen, även i Amerika, länder oss själva till båtnad och styrka."